

Balti ajaloo komisjoni biograafiliste uurimuste kogumikust number kaks

Baltische Politiker, Historiker und Publizisten des 20. Jahrhunderts. Hrsg. v. Norbert Angermann, Detlef Henning und Wilhelm Lenz (+). Baltische Biographische Forschungen, Bd. 2 (Schriften der Baltischen Historischen Kommission, Bd. 25), Berlin 2021. 584 lk.

Astri Schönfelder*

Hiljuti ilmus Balti ajaloo komisjoni biograafiliste uurimuste teine kogumik, mis tutvustab Baltimaadest pärit või sinne piirkonnaga seotud 20. sajandi poliitikuid, ajaloolasi ja publitsiste. Tegemist on jätkväljaandega, mille esimene osa „Geisteswissenschaften und Publizistik im Baltikum des 19. Jahrhunderts und des frühen 20. Jahrhunderts“ („Humanitaarteadused ja publitsistika 19. sajandi ja 20. sajandi alguse Baltikumis“) ilmus 2011. aastal. Pikem ilmumisvahe oli muu hulgas tingitud kahest kurvast sündmusest: 2013. aastal suri kogumiku üks väljaandjatest, Kirde-Euroopa saksa kultuuri ja ajaloo instituudi (*das Nordost-Institut*) teadlane Konrad Maier, 2020. aasta alguses lahkus teenekas ajaloolane, kogumiku kaasväljaandja Wilhelm Lenz. Koostajate sõnul on balti biograafiliste uuringute sari tõukunud Saksa kultuuriruumi traditsioonilistest elupiltide (*Lebensbilder*) kogumikest. Seega asetub teos üldise, alates 20. sajandi lõpust tõusutrendis olevate elu- ja ajalooliste seoste uuringute konteksti.

Mahukas kogumik sisaldab 21 artiklit nii tuntud kui ka vähem tuntud poliitikute, ajaloolaste ja publitsistidest Eesti, Läti, Saksa, Vene ja Soome autoritelt. Leedu temaatika on jäänud seekord tagaplaanile. Välja arvatud temaatiline kontekst ning artiklites esile toodud uudne tea-

ve, on väljaandjad teoses käsitletute suhtes jätnud autoritele vaba valiku. Niisiis ei ole tegemist suuri üldistusi pakkuva või kronoloogilist joont järgiva ülevaateosega. Kogumik koondab tunnustatud ajaloolaste kirjutatud, sügavuti minevaid, elu- ja ajakäigu seesmisi seoseid peegeldavaid minevikukilde või väljavõtteid, mis pakuvad rohkelt ka kultuuriloolisi, ajaloolisi, historiograafilisi või arhiivinduslikke sissevaateid, kuid moodustavad tänu elukäikudes välja joonistuvatele paralleelidele siiski ühtse või Balti ajaloole omase – perspektiivist sõltuva – vastuolulise terviku.

Kogumiku esimesse blokki on koondatud poliitikute elulood. Eriks Jēkabsonsi ja Uldis Krēsliņši uurimused läti konservatiivsete poliitikute Voldemārs Zāmuelsi ja Arveds Bergsi mitmekülgsest tegevusest pakuvad huvitavaid vaatenurki Läti ajaloole 19. sajandi lõpust kuni vabariigi hävinguni Teises maailmasõjas. Wilhelm Lenz käsitleb vähetuntud, baltisaksa poliitilise eliidi seas põlu alla sattunud Eduard von Rosenbergi, kes juhtis 1918/19 Lätis Baltisaksa Demokraatlikku Eduerakonda (*Deutsch-Baltische Fortschrittliche Partei*). Demokraatlikke põhimõtteid järgiv, baltisaksa seisuslikku korda kritiseeriv ja Läti rahvuslike jõududega koostööle panustav Rosenberg oli baltisakslaste seas kahtlemata erandlik poliitik. Sattudes keerulise isiksusena lõpuks kõigiga vastuollu, jäi edutuks ka tema poliitiline tegevus. Artiklit võib pidada kaasaegsete baltisakslaste hävitava kriitika alla sattunud Rosenbergi rehabiliteerimiseks. Peter Wörsteri ülevaade käsitleb seevastu tunnustatud ja teenekat teadlast, sõdadevahelise baltisaksa kultuuromavalitsuse tegelast, Marburgi Herderi instituudi endist direktorit Helmuth Weissi. Eriti väärib esiletõstmist tema teened Balti ajaloo komisjoni töös ning roll Balti ajaloouringute initsiaatori ja järjepidevuse hoidjana Saksamaa Liitvabariigis. Valdur Ohmanni kokkuvõtlik artikkel EKP I sekretäri Karl Säre elust heidab valgust ühe kommunistliku karjääri kriminaalsetele ning õövastavatele pöördkäikudele. Seega pakuvad Säre-uuringud ja sellega seonduvad võimu- ja luurevõrgustikud jätkuvalt ja üha enam ka rahvusvahelist huvi: hiljuti on Karl Särest kirjutanud ka Saksa ajaloolane David Feest.

Anti Selarti uurimus Carl Friedrich von Sternist, Norbert Angermanni (tekst) ja Paul Kaegbeini (bibliograafia) artikkel William Meyerist ning Ljudmila Dubjeva ülevaade Hugo Semeli elukäigust käsitlevad teenimatult unustusse vajunud või vähetuntud baltisaksa ajaloolasi. Õpetaja, ametniku ja bibliotekaarina töötanud Stern

* Astri Schönfelder (1972), MA, arhivaar, Eesti Rahvusarhiiv, Maneeži 4 Tallinn, astri.schonfelder@ra.ee

uuris keskaegse Liivimaa ja Vene-Liivi suhteid. Sterni tööd võib pidada oma ajas innovatiivseks ning hoolimata paljude seisukohtade paratamatust vananemisest, kehtivad mitmed tema uurimustulemused veel tänapäevalgi. Sellegipoolest on teda – nagu ka Paul Johansenit – hiljem nii Vene kui ka Saksamaa Liitvabariigi teadlased süüdistanud äärmuslikus tendentslikkuses ja klišeelikkuses, russofoobias ja natsismiläheduses. Teisalt ei takistanud see vene teadlastel tema uurimustulemusi oma töödes kasutamast. Samas on kriitikud ise jätnud tähelepanuta minevikutõlgenduse ühe alustõe – ajastulised seosed ja konteksti. Ka ajaloolane on „oma aja laps“ ja nii esindas venestusaja surve alla sattunud Sterni tollal baltisakslastele omaseid konservatiivseid ja venevastaseid meeleolusid.

Kõige rohkem on kogumikus käsitletud eesti ajaloolasi ja arhivaare. Andres Andresen tutvustab Villem Reimanit, andes ühtlasi ülevaate eesti rahvusliku ajalookirjutuse kujunemisest. Enn Küng ja Peep Pillak vaatlevad Arnold Soomi ja Otto Liivi elukäiku, mis on tihedalt seotud Eesti arhiivinduse arenguga. Lea Kõivu põhjalik artikkel Evald Blumfeldti elukäigust, akadeemilisest karjäärist ja teaduslikust panusest Eestis ja paguluses pakub muu hulgas huvitavaid sissevaateid suhetesse baltisaksa ajaloolastega pärast Teist maailmasõda. Eriti väärib esiletõstmist Blumfeldti poleemika nõukogude historiograafiaga, mis aitas oluliselt kaasa objektiivse teadmuse säilimisele Eesti ajaloost vabas maailmas. Inna Põltsam-Jürjo käsitus Ea Jansenist kajastab tema rikkalikku ja olulist panust rahvusliku ajalootunnetuse kujundamisel ning ajalookirjutuse keerulist olukorda Nõukogude Eestis. Kogumikus käsitletud Eesti teadlaste taustal joonistub välja ajalookirjutuse järjepidevus, mis ulatub rahvuslikust liikumisest ja Villem Reimanist läbi sõdadevahelise vabariigi ja paguluse kuni taasiseseisvunud riigini välja. Seda historiograafilist traditsiooni tõstavad esile ka kogumiku väljaandjad.

Läti ajalookirjutuse hoidjat vabas maailmas, tunnustatud sotsiaal- ja majandusajaloolast, Melbourne'i ülikooli professorit ja ühiskonnategelast Edgars Dunsdorfi tutvustab Andrejs Plakans. Professionaalse ajaloolase Dunsdorfi tähelepanuväärne karjäär kestis ligi 70 aastat, ulatudes esimestest publikatsioonidest 1920. aastatel Läti skaudiliikumisest kuni viimase, 1995. aastal Austraalias ilmunud uurimuseni tema sünnilinnast Lätis. Ta oli ka üks vähestest, kellel õnnestus juba paguluse alguses jätkata erialast tegevust. Dunsdorf õpetas Saksamaal Balti ülikoolis ning oli juba 1960. aastatel Melbour-

ne'i ülikooli juures juhtiv majandusajaloolane. Lisaks sellele andis ta välja mahukaid sarju, mis keskendusid Läti üldajaloole ning pagulaskonna probleemidele. Viljaka teadusliku tegevuse kõrval on Dunsdorfil ka tähelepanuväärne roll läti eneseteadvuse hoidmisel eksilis.

Vene teadlased Robert Vipper, Vassili Dorošenko, Anna Horoševitš ning soomlane Vilho Niitemaa kuuluvad mittebalti päritolu ajaloolaste hulka, kuid on pühendunud Baltimaade ajaloo uurimisele. Mõnevõrra kummastav, kuid võib-olla just Balti ajaloo mitmekordse „ümbekirjutamise“ tõttu on Maike Sachi uurimus Moskva ajaloolasest Robert Vipperist iseloomulik näide võimu ja poliitika mõjust ajalookirjutusele. Nõukogude Liidu võimuladvikuga vastuollu sattunud Vipperil lubati emigreeruda vast loodud Läti Vabariiki, kus ta arendas Läti ajalookontseptsiooni üldises Euroopa kontekstis, kuid hoides seejuures läti rahvuslikke positsioone, mis omakorda viis ta vastuollu baltisaksa ajaloolastega. Pärast Läti annekteerimist NSV Liidu poolt naasis Vipper endisele kodumaale, ning taas kord positsioone vahetades kirjutas nõukogude ajalookontseptsioonist lähtudes Läti ajaloo uuesti ümber. 1950. aastatel Venemaalt Riiga asunud Dorošenko uuris varauusaegset linna-, kaubandus- ja agraarajalugu, Moskva ajaloolane Anna Horoševitš käsitles Hansa Liidu aegset idakaubandust ja selle raames ka Liivimaad. Mõlema artikli autor Marina Bessudnova keskendub pigem nende viljaka teadustöö refereeringutele kui biograafiliste ja ajalooliste seoste väljatoomisele.

Kogumiku viimasesse blokki on koondatud artiklid publitsistikast. Anja Wilhelmi tutvustab baltisaksa alalhoidlikku maailmas üsna haruldast nähtust – poliitilise suunitlusega Balti naisteajakirja ja selle väljaandjat Elsbet Schützet. 1906–1910 Riias ilmunud ajakiri tutvustas naisliikumise ideid ning propageeris naiste kutseharidust ning eneseteostust väljaspool koduseinu. Küllaltki kõrgetasemelise väljaande artiklite autorid pärinesid valdavalt Saksamaalt ja teistest Euroopa riikidest. Ka tõik, et ajakiri ilmus Schütze omakirjastuses, viitab tema iseseisvale ühiskondlikule aktiivsusele ja hästi toimivale rahvusvahelisele suhtlusvõrgustikule. Kahjuks leidub eluloolisi andmeid tema kohta äärmiselt napilt ning ka ajakirja sulgemise täpsemad põhjused on teadmata. Norbert Angermann käsitleb eesti keeldegi tõlgitud kirjanikku Frank Thiessi kui poliitilist publitsisti. Ehkki Thiessi tuleb pida saksa kirjanikuks, väärivad balti päritolu mõjutused tema loomingule, nagu artikli autor

osutab, veel põhjalikumat uurimist. Thiess oli 1920.–1940. aastatel tuntud romaanikirjanik, kelle konservatismist vasakäärmuseni ulatuvad vaated tegid temast hiljem üsnagi vastuolulise ühiskonnakriitiku. Pärast Teist maailmasõda sattus Thiess põlu alla, milles oli oma roll tema teravas sõnavahetuses Thomas Manniga „sisepaguluse“ ja „välispaguluse“ üle. Autori põhjalikku analüüsi Thiessi hoiakutest ja põhimõtetest nii tema kaasaja taustal kui ka tagasivaatavas perspektiivis võib vaadelda kui ebaõiglaselt „natsi-nurka“ surutud kirjaniku rehabiliteerimiskatset. „Unustatute“ rubriiki kuulub ka Werner Bergengruen publitsistina, kelle ajakirjanduslik tegevus on tema ilukirjandusliku loomingu kõrval teenimatult tähelepanuta jäänud. Sealjuures oli – nagu artikli autor Sabine Dumschat välja toob – Bergengruen mitte ainult äärmiselt viljakas, vaid ka väga mitmekülgne publitsist. Ta kirjutas nii kirjanduskriitikat, ajaloolisi ja filoloogilisi esseesid, päeva- ja välispoliitilisi artikleid, sh. olukorrast 1920. aastate Nõukogude Liidus, reisikirju, humoreske, miniatuure ja palju muudki. Kogu tema publitsistikat iseloomustab sügav erudeeritus, väljapeetud stiilitunnetus ning peen, eneseirooniaga vürtsitatud huumor.

Kogumikus käsitletute elu- ja tegutsemisaeg on kantud 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi pöördelistest sündmustest. Rohkem või vähem on kõigi kirjeldatute elusaatus ja erialane tegevus mõjutatud maailmasõdadest, riigikordade vahetustest, pagulusest, revolutsioonidest või okupatsioonidest. Elu- ja ajakäigu seosed on artiklite autorid enamasti ka huvitavalt ja veenvalt välja toonud, avades sellega baltisaksa, eesti, läti ja (nõukogude) vene perspektiive Baltimaade ajaloole kui „traditsiooniliselt“ multikultuurset ja mitmekesist. Või hoopis kui lootusetult vastuolulist? Nii loeme näiteks Bergengrueni elukäigust tema tähelepanekut, et balti *Landeswehr* vabastas tema kodumaa bolševismist, kuid selle võidu viljad jäid teiste nautida (lk. 528); kuid just see avas Liivile, Soomile ja Blumfeldtile tee kujundada iseseisvas Eestis sootuks uutmoodi ajalookirjutust; Bessudnova sedastab, et nõukogude ajaloolased käsitlesid Baltimaid kui Venemaa äärealasid (lk. 408); Vilho Niitemaa püüdis 1959. aastal koostada diplomaatiliselt tasakaalukat Balti ajalugu soome keeles; pagulastraagika ja kodumaa kaotus on üht- või teistviisi mõjutanud peaaegu kõiki kirjeldatud elusaatusi. Ja lõpuks on iseloomulik tõik ehk seegi, et saksa- või ingliskeelsed Balti ajaloo kogumikud vahendavad ka läti ja leedu keelt mitteoskavale eesti lugejale Balti ehk

„baltlaste“ ajalugu sellise ühtse kontseptsiooni-na, kus me ise end alati näha ei pruugigi.

Kokkuvõttes on tegemist mitmekülgse, nii seni tunnustatud kui ka teenimatult unustusse vajunud või väheuuritud teadlaste ja poliitikute kohta uudset ja kokkuvõtlikku teavet pakkuva kogumikuga. Ent huvitavaks ja mitmekülgseks teevad selle „edulugude“ kõrval siinkirjutaja meelest just ebaõnnestumise, unustamise ja vääriti mõistmise lood, millel on elus ja ajas niisamuti oma koht nagu „suurtel võitjatel“.